

اسلامی ادبیات میں خضر کا تصور

(ایک تحقیقی جائزہ)

ڈاکٹر غلام قادر لون

تصوف کے ساتھ ساتھ عام اسلامی ادبیات میں حضرت خضر کا مسئلہ ایک دلچسپ مسئلہ ہے۔ زیر نظر مضمون میں اس پر ایک تحقیقی جائزہ پیش خدمت ہے۔ حضرت خضر کے نام و نسب کے بارے میں علماء سے دس سے زائد اقوال منقول ہیں۔ بعض علماء کا قول ہے کہ آپ حضرت آدم کے چوتھے فرزند تھے۔ ابو حاتم بختانی (متوفی ۲۵۶ھ) کا بیان ہے کہ آپ کا نام خضرون بن قابیل بن آدم ہے۔ بعض دوسرے علماء کے نزدیک آپ حضرت ابراہیمؑ پر ایمان لانے والے ایک شخص کی اولاد ہیں، آپ نے حضرت ابراہیمؑ کے ساتھ مل کر بابل سے ہجرت کی تھی اور آپ کا نام بلیمان ملک بن قانع بن عامر بن شائع بن ارفخشذ بن سام بن نوح ہے۔ وہب بن منبہ (۳۴۲-۴۵۲ھ) سے منسوب ایک قول میں آپ کا نام ایلیمان

۱۔ ابن حجر عسقلانی۔ الاصابہ فی تمییز الصحابہ، تحقیق علی محمد البجاوی، القاہرہ ۱۳۸۳ھ/ ۱۹۶۴ء: ۲- ۲۸۴- ۲۸۷
ابن کثیر۔ البدایہ والنہایہ، مکتبۃ المعارف بیروت الطبعۃ الثانیہ ۱۹۶۴ء: ۱- ۳۲۶۔ شیخ حسین ابن محمد
بن الحسن الدیار البکری۔ تاریخ الخلفاء، مصر الطبعۃ الاولیٰ ۱۳۲۲ھ: ۱- ۱۲۰
۲۔ البدایہ والنہایہ: ۱- ۳۲۶، ابن کثیر قصص الانبیاء، تحقیق الدكتور مصطفیٰ عبدالواحد الطبعۃ الثالثہ ۱۴۰۵ھ۔
۱۹۸۵ء: ۲- ۵۱۸۔

۳۔ ابو حاتم سہیل البختانی۔ کتاب المعمرین مرتبہ اکناز گوٹڈزیئر، بریل لیڈن ۱۸۹۹ء ص ۱، البدایہ والنہایہ
۳۲۶: ۱، تاریخ الخلفاء: ۱۲۱، تاریخ الخلفاء اور بعض دوسری کتابوں میں بلیمائی جگہ بلیمان بھی آیا ہے۔
۴۔ ابو جعفر محمد بن جریر الطبری۔ تاریخ الطبری، دار المکتب العلمیہ بیروت لبنان الطبعۃ الثانیہ ۱۴۰۵ھ/ ۱۹۸۵ء
۱- ۲۲۰۔ ابن اثیر الکامل فی التاريخ، دار الفکر بیروت ۱۳۹۸ھ/ ۱۹۷۸ء: ۱- ۱۶۰۔ البدایہ والنہایہ: ۱- ۳۲۶۔
یہ قول وہب بن منبہ کا ہے امام نووی نے ملکان کے علاوہ کلمان بھی دیا ہے۔ دیکھئے ابو زکریا عماد الدین محمد بن شرف الدین

النووی۔ تہذیب الاسماء والصفات دار المکتب العلمیہ بیروت لبنان (بدون سن طباعت)

عائیل بن شامخین بن ارباب بن علقم بن عیص بن اسحاق بن ابراہیم بتایا گیا ہے۔ ایک اور قول میں آپ کا نام ارمیا بن حلقیا آیا ہے حلقیا آیا ہے حلقیا حضرت ہارون کی اولاد میں سے تھے۔ مرآۃ الاسرار کے مصنف کے بیان کے مطابق آپ کا نام خضر بن ملک بن عیان بن طیان بن سمعان بن سام بن نوح ہے۔ مولانا یعقوب چرنی (المتوفی ۱۱۵۴ھ) کے بقول آپ کا نام ملک بن بلیمان بن سمعان بن سام بن نوح ہے۔ علاوہ ازیں حضرت خضر کے نام و نسب کے بارے میں علماء سے دوسرے اقوال بھی منقول ہیں مگر ان میں سے اکثر اقوال پر جرح کی گئی ہے۔

اہل تورات اور کتب سابقہ کے مطابق حضرت خضر کا نام خضر بن ملک بن قانع بن مابور بن شاخ بن ارفخشذ بن سام بن نوح ہے۔ اہل کتاب ہی کے ایک دوسرے قول میں آپ کا نام خضر بن عمائل بن النضر بن العیص بن اسحاق بن ابراہیم نقل کیا گیا ہے۔ صحیح اور مشہور قول یہ ہے کہ آپ کا اصلی نام بلیمان ملک بن قانع بن شاخ بن عامر ارفخشذ بن سام بن نوح ہے۔ یہ قول وہب بن منبہ کا ہے جو کتب سابقہ کے ثقہ عالم تھے۔ اسی قول کو ابن قتیبہ الدینوری (۲۱۳ = ۲۲۴ھ) اور امام نووی (۶۳۱ = ۶۴۴ھ) نے اختیار کیا ہے۔ قدرے تغیر کے ساتھ تفسیر اور تاریخ کی کتابوں میں اس قول کو بکثرت نقل کیا گیا ہے۔

۱۔ شیخ کمال الدین الدیری - حیاۃ الحيوان الكبرى مطبعة السعادة مصر ۱۳۳۳ھ : ۴۸۳

۲۔ حیاۃ الحيوان الكبرى : ۴۸۳، البدایہ والنہایہ : ۳۲۹، ابن جوزی عسقلانی - الزہر النضر فی حال الخضر تقدیم و تحقیق و

تخریج نصوص صلاح الدین یحییٰ بن محمد بن ابی جریج الخوارزمی (ابنہند) الطبعة الاولى ۱۴۰۰ھ : ۶۱

۳۔ عبد الرحمن جشی - مرآۃ الاسرار عکسی مخطوطہ کتب خانہ شبلی نعمانی دارالعلوم ندوۃ العلماء لکھنؤ : ۳۵

۴۔ مولانا یعقوب چرنی - رسالہ ابدایہ تصحیح و تعلیق و پیش گفتار از محمد زید راجھا، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

اسلام آباد ۱۳۹۸ھ / ۱۹۷۸ء فصل ۱۰ ص ۳۰

۵۔ الاصابہ ۲ : ۲۸۹ - ۲۸۷ الزہر النضر فی حال الخضر ص ۵۸ - ۶۳

۶۔ ابوالحسن علی بن الحسین السعوی - مروج الذهب و معادن الجواهر المطبعة الزہریہ المعریۃ الطبعة الاولى ۱۳۰۳ھ : ۲۱ - ۲۰

۷۔ حیاۃ الحيوان الكبرى : ۴۸۳، ایک قول میں ایلیا بھی منقول ہے۔ دیکھئے، البدایہ والنہایہ : ۳۲۹

۸۔ ابو محمد عبد اللہ بن مسلم ابن قتیبہ الکاتب الدینوری - کتاب المعارف مرتبہ و فزندانہ و مستظہ و توجہ ۱۲۵۵ھ ص ۲۱

تہذیب الاسماء و اللغات : ۱۷۶

امام نووی کا بیان ہے کہ آپ کی کنیت ابوالعباس ہے اور اس پر سب کا اتفاق ہے۔ مورخین اور صوفیہ نے ان کی کنیت ہی بتائی ہے۔

اکثر مورخین کے نزدیک خضر آپ کا لقب ہے۔ صحیح بخاری میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد مروی ہے کہ آپ کا نام اس وجہ سے خضر پڑ گیا کہ آپ سوکھی زمین پر بیٹھ گئے تو وہ سرسبز ہو گئی۔ ایک دوسرے قول میں بتایا گیا ہے کہ آپ جہاں قیام کرتے ہیں وہاں سرسبز گھاس اگتی ہے یا وہاں کی خشک گھاس سرسبز ہو جاتی ہے، ایک اور قول میں خضر کی وجہ تسمیہ یہ ہے کہ آپ جہاں نماز پڑھتے ہیں وہاں کے ارد گرد کی زمین سبزہ زار بن جاتی ہے۔ ان میں پہلا قول صحیح ہے کیونکہ یہ ارشاد نبوی ہے اور علماء کی اکثریت نے اسی کو اختیار کیا ہے۔ حضرت موسیٰؑ نے آپ کو سبز بچھو پر کپڑا اور ڈھے ہوئے لیٹے ہوئے دیکھا تھا۔

حضرت خضر کے والدین میں سے ایک فارسی اور دوسرے رومی ہیں۔ حضرت سعید بن مسیب (متوفی ۳۰۰ھ) کا بیان ہے کہ حضرت خضر کی ماں رومی اور باپ فارسی ہیں۔ علماء کی اکثریت کا خیال ہے کہ آپ فارس سے تعلق رکھتے ہیں۔ ایک بیان کے مطابق آپ فارس میں شیراز سے دو فرسخ دور ایک مقام پر پیدا ہوئے ہیں۔

۱۔ تہذیب الاسماء واللغات: ۱۶۹، یہی قول ابن قتیہ نے نقل کیا ہے۔ دیکھئے کتاب المعارف ص ۲۱۔

۲۔ الاصابہ: ۲۸۸، الزہرا نضری حال الخضر ص ۵۱۔

۳۔ البدایہ والنہایہ: ۱، ۳۲۴۔ تاریخ الخلفاء: ۱۲۱، حیاۃ الحيوان الکبریٰ: ۲۸۴، مرآۃ الاسرار: ۳۵۔

۴۔ تہذیب الاسماء واللغات: ۱، ۱۶۹، البدایہ والنہایہ: ۱، ۳۲۴، حیاۃ الحيوان الکبریٰ: ۲۸۴۔

۵۔ امام بخاری۔ صحیح البخاری، دار احیاء التراث العربی القاہرہ ۱۳۷۸ھ/۱۹۵۸ء، کتاب الانبیاء، باب حدیث الخضر مع موسیٰ، الخبز الرابع ص ۱۹۔

۶۔ البدایہ والنہایہ: ۱، ۳۲۴، تہذیب الاسماء واللغات: ۱، ۱۶۹، حیاۃ الحيوان الکبریٰ: ۲۸۴، الاصابہ

۲: ۲۸۸، مرآۃ الاسرار: ۳۵۔

۷۔ البدایہ والنہایہ: ۱، ۳۲۴، قصص الانبیاء: ۲، ۵۲۲۔

۸۔ الاصابہ: ۲، ۲۸۸، قصص الانبیاء: ۲، ۵۲۲۔

۹۔ مرآۃ الاسرار: ۳۵۔

۱۵

بعض علماء کی رائے ہے کہ حضرت خضر مشہور پیغمبر حضرت الیاس کے بھائی ہیں۔ ان کے باپ بادشاہ تھے۔ امور سلطنت سے دلچسپی پیدا کرنے کی غرض سے بادشاہ نے حضرت خضر کی دو شادیاں کیں لیکن وہ گھر سے بھاگ گئے۔ ایک دوسرے بیان کے مطابق حضرت خضر کی پرورش بیابان میں ہوئی ہے۔ آپ قریبی بستی کے ایک شخص کے ریوڑ کی بکری کا دودھ پیتے تھے۔ ریوڑ کے مالک نے ان کی پرورش کی۔ جب جوان ہوئے تو ان کے باپ کو جو بادشاہ تھے صفحہ ابراہیم کی کتابت کے لیے کاتبوں کی ضرورت پڑی۔ حضرت خضر بھی گئے۔ کچھ وقت بعد بادشاہ نے انھیں پہچان لیا۔

تاریخی لحاظ سے حضرت خضر کے زمانہ کا تعین کرنا قدرے دشوار ہے۔ ایک قول میں کہا گیا ہے کہ حضرت خضر ایران کے بادشاہ افریدون اور ذوالقرنین کے ہم عصر رہے ہیں۔ حضرت خضر کے ساتھ اکثر ذوالقرنین یا اسکندر کا نام آتا ہے۔ چونکہ عام طور پر اسکندر ہی کو ذوالقرنین سمجھا جاتا ہے اس لیے حضرت خضر کے ساتھ اسکندر کا نام جوڑ دیا گیا حالانکہ مورخین کا بیان ہے کہ ذوالقرنین دو گزرے ہیں۔ ایک کو ذوالقرنین اکبر اور دوسرے کو ذوالقرنین اصغر کہتے ہیں۔ قرآن میں جس ذوالقرنین کا ذکر آیا ہے وہ ذوالقرنین اکبر تھے۔ جو حضرت ابراہیم علیہ السلام کے زمانہ میں تھے۔ یہ حضرت ابراہیم نے چاہ سب کھودا تو اردن کی ایک جماعت نے زمین کا دعویٰ کیا۔ حضرت ابراہیم ذوالقرنین کے پاس مقدمہ لے گئے۔ بادشاہ نے ان کے حق میں فیصلہ دیا۔ چونکہ حضرت ابراہیم کے معاصر بادشاہ ایران کے حکمران فریدون بن اثنیان ہی ہیں اس لیے بعض مورخین کی رائے یہ ہے کہ ذوالقرنین اکبر فریدون بن اثنیان ہی ہیں۔ تاریخ انھیں کے مطابق ذوالقرنین سام بن نوح کی اولاد میں سے تھے۔ ان سے

۱۔ البیہ والنبیاء ۱: ۳۳۰۔ قصص الانبیاء ۲: ۵۲۰

۲۔ حیاۃ النبیون الکبریٰ ۱: ۴۸۴

۳۔ تاریخ الطبری ۱: ۲۲۰، الکامل فی التاریخ ۱: ۱۶۰، تاریخ الخلفاء ۱: ۱۲۱

۴۔ تاریخ الطبری ۱: ۲۲۰، الکامل فی التاریخ ۱: ۱۶۰، تاریخ الخلفاء ۱: ۱۲۱

۵۔ ابواسحاق احمد بن ابراہیم الشلبی۔ قصص الانبیاء والمسی بالخراسان، اسکندریہ ۱۳۸۶ھ ص ۲۲

۶۔ تاریخ الطبری ۱: ۲۲۰، الکامل فی التاریخ ۱: ۱۶۰

حضرت ابراہیم کی ملاقات ہوئی ہے۔ اسی ذوالقرنین نے یاجوج و ماجوج کے مقابلہ میں دیوار کھڑی کی اور اسکندریہ کا شہر بسایا۔ حضرت ابن عباس کے بقول اس کا نام عبد اللہ بن ضحاک تھا۔ تاریخ انجیس ہی میں سکندر یونانی (۳۵۶ - ۳۲۴ ق م) کا ذکر ذوالقرنین اصغر کی حیثیت سے کیا گیا ہے۔ اس لیے سکندر وہ ذوالقرنین نہیں ہیں جن کا ذکر قرآن میں آیا ہے۔ عام مورخین اور علماء کی رائے ہے کہ حضرت خضر ذوالقرنین کے خالہ زاد بھائی ہیں۔ اور وہ ان کے وزیر اور فوج میں اگلے دستہ کے سردار تھے۔ یہیں سے آب حیات کی روایت جنم لیتی ہے جس نے حضرت خضر ہی کو نہیں پورے معاملہ کو بقائے دوام عطا کیا ہے۔ حضرت امام جعفر صادق سے مروی ایک روایت کے مطابق ذوالقرنین کو ایک فرشتہ رفاہیل سے ظلمات میں واقع آب حیات کے چشمے کے بارے میں پتہ چلا۔ اس نے علماء کو جمع کر کے ان سے ظلمات کے بارے میں استفسار کیا۔ ایک عالم نے بتایا کہ میں نے حضرت آدم کی وصیت میں پڑھا ہے کہ ظلمات سورج کے طلوع ہونے کی جگہ واقع ہے۔ ذوالقرنین فوج لے کر جگہ کی تلاش میں نکلا۔ بارہ سال سفر کرنے کے بعد وہ ایک تاریک مقام کے کنارے پہنچا۔ علماء اور فوج نے اسے آگے جانے سے منع کیا مگر اس نے فوج میں چھ ہزار آدمیوں کو منتخب کر کے آگے بڑھنے کا قصد کیا۔ حضرت خضر کو دو ہزار آدمیوں پر مشتمل مقدمہ کا سردار بنا کر آگے کیا۔ حضرت خضر ایک وادی تک پہنچ گئے۔ وادی کے بالائی حصے پر پہنچ کر انھوں نے اپنے ساتھیوں کو روکا اور تنہا خود آگے بڑھے۔ چلتے چلتے ایک چشمہ کے کنارے پہنچے جس کا پانی سفید اور شیریں تھا۔ انھوں نے پانی پیا اور وضو اور غسل کر کے چلے آئے؛ ذوالقرنین وہاں پہنچا تو اسے وہ چشمہ نہ ملا۔ بعض روایات کے مطابق ذوالقرنین کو آب حیات کے متعلق معلومات ایک کتاب یا حضرت آدم کے

۱۔ تاریخ انجیس ۱: ۱۱۵

۲۔ تاریخ انجیس ۱: ۱۱۵

۳۔ تاریخ انجیس ۱: ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱

۴۔ تاریخ انجیس ۱: ۱۱۴، ۱۱۳، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۰۶، ۱۰۵، ۱۰۴، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴، ۹۳، ۹۲، ۹۱، ۹۰، ۸۹، ۸۸، ۸۷، ۸۶، ۸۵، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷، ۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۸، ۵۷، ۵۶، ۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱

۵۔ الاصباح ۲: ۲۹۱، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳

وصیت نامہ سے معلوم ہوئی تھیں۔

چشمہ حیوان، آپ حیات اور حیات جادواں کا تصور ادبیات مشرق و مغرب کا دیکھ چھپ موضوع رہا ہے، سریانی، کلدانی، یونانی، عبرانی، عربی، فارسی، اردو، لاطینی، انگریزی، فرانسیسی اور دوسری زبانوں میں کسی نہ کسی شکل میں آپ حیات کا تصور موجود ہے۔ اسلام سے پہلے اہل بابل یہودی اور یونانی خاص طور پر ایسی روایات سے واقف رہے ہیں جن میں آپ حیات یا آب بقا کا بیان ملتا ہے۔

بابل، مصر، یونان اور ایران کی قدیم تاریخ کے واقعات اکثر مشترک ہیں۔ اس لیے کسی قوم کی تاریخ بیان کرتے وقت دوسری قوموں کا ذکر ناگزیر ہوتا ہے۔ فارسی کے مشہور شاعر فردوسی (۹۳۲-۱۰۱۱ء) نے جب اہل ایران کی تاریخ ”شاہ نامہ“ میں نظم کی تو سکندر کی فتوحات کا بھی بالتفصیل ذکر کیا۔ سکندر کی تاریخ بیان کرتے ہوئے مصنف نے شاہ نامہ میں ”رقن سکندر بتاریکی بجستن آب حیات“ کے عنوان کے تحت سکندر کے ناکام و نامراد سفر ظلمات کی داستان بھی بیان کی ہے۔ ان کے بعد مشہور صوفی شاعر نظامی گنجوی (۵۳۳-۵۹۹ء) نے اسرائیلی، یونانی اور ایرانی روایات کو ملا کر یونان کے عظیم اشراف فاتح کی منظوم تاریخ ”سکندر نامہ“ کے نام سے نظم کی۔ فردوسی کی طرح نظامی گنجوی نے بھی سکندر کو ذوالقرنین سمجھا ہے۔ چنانچہ انھوں نے سکندر نامہ میں سکندر کو ایک دین دار و جفا نہم و فرست، عالم و فاضل اور حلیم و بردبار بادشاہ کے روپ میں پیش کیا ہے۔ سکندر نامہ بڑی میں انھوں نے ”رقن سکندر بتلاش آب حیات“ کے عنوان کے تحت سکندر کے سفر ظلمات کی داستان تفصیل سے بیان کی ہے۔ فردوسی اور نظامی دونوں نے بیان کیا ہے کہ سکندر نے حضرت خضر کو فوج کے مقدمہ کا سر دار بنایا۔ حضرت خضر چشمہ حیوان پر پہنچے اور

۱۔ تاریخ الخیرات، ۱۱۴: ۱، قصص الانبیاء المسی بالعراس ص ۱۰، ابو حاتم بختائی کا بیان ہے کہ حضرت خضر کو ابدی زندگی اس عمل کی وجہ سے ملی کہ انھوں نے طوفان نوح کے بعد حضرت آدم کی نعش دفن کی تھی۔ دیکھئے

کتاب المعرفین ص ۱، البدایہ و النہایہ ۱: ۳۲۶، قصص الانبیاء ۲: ۵۱۸ - ۵۱۹

۲۔ حکیم ابوالقاسم فردوسی طوسی شاہ نامہ مطبع فتح الکرم بمبئی ۱۲۰۶ء ص ۳: ۷۲

۳۔ نظامی گنجوی - سکندر نامہ بڑی مطبع منشی کلاب سنگھ (دو سن طاعت) میں ص ۵۱۴ - ۵۲۸۔

انہوں نے پانی پی لیا جس سے ان کو حیات جاوداں ملی سکندر چشمہ تک نہ پہنچا اور آب حیات سے محروم رہا۔

شاہ نامہ یا سکندر نامہ میں آب حیات کا بیان محض فردوسی یا نظامی کی خیالی آفرینی نہیں ہے بلکہ یونانی زبان کے ایک گم نام مصنف نے سکندر کی داستان مستشرقین میں بھی ہے جس میں کہا گیا ہے کہ سکندر ابدی زندگی پانے کے لیے آب حیات کی تلاش میں نکلا اس کے ساتھ اس کا باورچی *Andreas* بھی تھا۔ باورچی دوران سفر ایک چشمہ پر پہنچ گیا اور کھانا بنانے لگا۔ اس نے اپنے ساتھ نمک دی ہوئی ایک خشک مچھلی بھی لی تھی وہ مچھلی کو پانی سے صاف کرنے لگا تو وہ زندہ ہو گئی۔ باورچی نے اس چشمہ سے پانی پی لیا تو اس نے بھی ہمیشہ کے لیے زندگی پانی سکندر نے چشمہ کو بہت تلاش کیا مگر اسے چشمہ نہ ملا جب اسے معلوم ہوا کہ باورچی نے اس چشمہ کا پانی پی لیا ہے تو اس کے دل میں حسد پیدا ہوا۔ اس نے باورچی کو قتل کرنے کا ارادہ کیا مگر وہ اس کے قتل پر قادر نہ ہو سکا۔ آخر میں اس نے باورچی کی گردن میں پتھر باندھ کر دریا میں پھینک دیا جہاں اس نے سمندر دلیو *Sea Demon* کی صورت اختیار کی۔ نظامی نے لکھا ہے کہ ”رومیان کہیں“ کی اس داستان میں حضرت خضر کے ساتھ حضرت الیاس کا نام بھی آیا ہے اور انہوں نے بھی حضرت خضر کے ساتھ پانی پی کر ابدی زندگی پانی ہے۔ سکندر نامہ میں ”رومیان کہیں“ کی ترکیب سے یونانیوں کے اسی قصہ کی طرف اشارہ کیا گیا ہے۔

حیات جاوداں کا تصور اہل بابل کے یہاں بھی موجود رہا ہے۔ کھدائی کے دوران برآمد ہونے والے کتبات سے طوفان نوح کے بارے میں جو نئی معلومات سامنے آئی ہیں ان میں بارہ الواح پر مشتمل ایک لمبی داستان بھی ہے جس کا میر وارک کا بادشاہ *Gilgames* ہے ان قدیم کتبات میں درج بعض بیانات کا زمانہ تقریباً ۲۰۰۰

۱۔ شاہ نامہ ۲: ۳، سکندر نامہ ص ۵۱۳ - ۵۳۸

۲۔ *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, 1914, art. "Khidr"

By J. Friedlaender, vol. VIII P.P. 693 - 694

۳۔ سکندر نامہ بری ص ۵۲۶ - ۵۲۸

سے ۱۵۰۰ اقام بتایا جاتا ہے۔ طویل داستان میں جلّ جلالہ طوفان عالمگیر طوفان نوح کے بیرو اتنا پشیم (حضرت نوح کی طرف اشارہ ہے) کے پاس جاتا ہے تاکہ وہ اس بزرگ اور عقل کل سے جو اطاعت الہی کی بنا پر ابدی زندگی پا چکا ہے اپنے مردہ دوست ابانی کو زندہ کرنے کے لیے کوئی رہنمائی حاصل کر سکے۔ اتنا پشیم کو تلاش کرنے کے لیے جلّ جلالہ دریاؤں کے دہانے کی کھوج لگانے کے لیے سفر کرتا ہے۔ دشوار گزار راستہ طے کرنے کے بعد وہ مشوکے تاریک پہاڑ (کوہ ظلمات) تک پہنچ جاتا ہے۔ پہاڑ کے دوسری طرف اس نے دیوی سیتو کو پردہ اوڑھے ہوئے سمندر کے تحت (ممکن ہے جزیرۃ البحر مراد ہو) پر براہان پاتا ہے جو اتنا پشیم تک رسائی کے لیے جلّ جلالہ کو موت کا سمندر پار کرنے کے لیے ہمسایہ ملاح سے مدد لینے کی ہدایت کرتی ہے۔ اتنا پشیم کے پاس پہنچ کر جلّ جلالہ کو وہ طوفان کی تمام تفصیلات سے آگاہ کرتے ہیں۔ اتنا پشیم اسے ایک جڑی کا پتہ دیتے ہیں جس کو کھا کر انسان کی جوانی لوٹ آتی ہے اور وہ ہمیشہ کے لیے زندہ رہتا ہے جلّ جلالہ مش واپس ہوتا ہے تو ملاح اسے پانی سے نہلاتا ہے جہاں اسے جڑی مل جاتی ہے لیکن راستے ہی میں ایک سانپ اس سے جڑی چھین لیتا ہے۔ مایوس ہو کر وہ نوٹنے کے بعد شہر اک کی دیواروں کی تعمیر کا کام دوبارہ شروع کرتا ہے۔ ماہرین اثریات و حفاریات کے دریافت کردہ کتبوں سے طوفان نوح کے بارے میں دلچسپ معلومات ملی ہیں جن سے ثابت ہوتا ہے کہ طوفان نوح ایک تاریخی صداقت ہے جلّ جلالہ کی نظم میں واقعہ کی جو تصویر پیش کی گئی وہ قرآن اور احادیث سے حیرت انگیز مماثلت رکھتی ہے۔ مثلاً اس میں کہا گیا ہے کہ دیوتا علاقہ میں پھیلی ہوئی برائیوں سے ناراض ہوئے اور انھوں نے آبادی

Encyclopaedia of Religion and Ethics, London 1930, art, "Babylouians and Assyrians" By H. Zimmern vol. II. P. 314

Encyclopaedia of Religion and Ethics New York 1913 art, Heroes and Hero-gods (Babyloniism) By T.G. Pinches vol. VII P. 643

Encyclopaedia of Religion and Ethics New York 1930 art,

Babyloniism © rasailojaraid.com vol. II pp 315-316

کو تباہ کرنے کا ارادہ کیا۔ تباہی سے پہلے انھوں نے زیلوسد و نامی اطاعت کو انھیں (تواپشتیم) کو ایک کشتی بنانے کا حکم دیا اس نے کشتی تیار کی اور مال و اسباب اور اپنے آدمیوں اور جانوروں کو اس پر سوار کر لیا۔ اس کے بعد چھ دنوں اور چھ راتوں تک مسلسل بارش ہوتی رہی۔ ساری زمین غرقاب ہو گئی کشتی کوہ نصیریہ سے جا لگی۔ ساتویں روز بارش ختم ہو گئی تو تواپشتیم نے کشتی سے ایک فاختہ اڑائی جو واپس آگئی جس سے اندازہ ہوا کہ پانی ابھی نہیں اتر رہا ہے اس کے بعد کوہ کو اڑایا گیا کوہ واپس نہیں آیا۔ طوفان کے بارے میں اس قسم کی تفصیلات ہماری روایات سے بہت حد تک ملتی جلتی ہیں۔ اگرچہ دونوں میں بعض اختلافات بھی موجود ہیں۔ بنی اسرائیل کے یہاں بھی ابدی زندگی کا تصور پایا جاتا ہے۔ چنانچہ ان کے یہاں ایلیاہ نبی جنھیں مسلمان حضرت الیاس علیہ السلام کہتے ہیں کے متعلق مشہور ہے کہ وہ زندہ ہیں ایلیاہ نبی یا حضرت الیاس بنی اسرائیل کے بادشاہ اخاب بن عمری جو بائیس برس بنی اسرائیل کا حکمران رہا ہے۔ کے زمانے میں مبعوث ہوئے۔ اخاب کا زمانہ قریباً ۸۵۰ ق م تا ۸۴۰ ق م مانا جاتا ہے۔ اس کے زمانے میں بنی اسرائیل میں بعل کی پرستش شروع ہو گئی۔ ان کی ہدایت کے لیے۔ اللہ تعالیٰ نے جلعاد کے ایک باشندہ ایلیاشبی کو مبعوث کیا۔ ایلیاہ نے بعل پرستی کے خلاف تبلیغ کی۔ کوہ کرل پر انھوں نے بنی اسرائیل کے لوگوں اور بعل دیوتا کے ساڑھے چار سو اور یسیرت مندر کے چار سو کاسنوں کو جمع کروا کر مخاطب کیا "تم کب تک دو خیالوں میں ڈالنا ڈول رہو گے اگر خداوندی خدا ہے تو اس کے پیرو ہو جاؤ اگر بعل ہے تو اس کی پیروی کرو۔" تورات میں حضرت الیاس کے اس بیان کو قرآن نے مؤثر اور تبلیغ انداز میں

۱۹۸۸ء حواشی صفحات ۲۸۵ تا ۲۸۷ میں فاضل ترجم نے سرینو نارڈوولے کی کتاب Excavations at ۱۱ سے اس کا تذکرہ کیا ہے۔ تاہم اردو میں ابھی تک حضرت ایلیاشبی کے تذکرے کا ذوق نالیاب نہی کیا یا ضرور ہے۔ موجودہ دور میں اس کی زیادہ ضرورت ہے کہ مذہب کی ترجمانی میں جلد دستیاب شواہد کو کام میں لانا اپنی بات کو باورزن پایا جائے۔

Encyclopaedia Biblica - A dictionary of Bible, Edited by T.K. Cheyne and J. Sutherland Black London 1914/1270

۳۱ تورات کتاب سلاطین باب ۲۹-۳۲، باب ۱۰ ۳۲ تورات کتاب سلاطین باب ۲۱

یوں ادا کیا ہے:

اِنَّكَ قَالَ لِقَوْمِهِ اَلَا تَتَّقُونَ ۝
 اَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ اَحْسَنَ
 الْخَالِقِينَ ۝ اَللّٰهُ رَبُّكُمْ
 وَرَبُّ الْاَبَاۡكُمْ اَلَا وَلِيۡنَ ۝
 جبکہ انھوں نے (الیاسؑ) اپنی قوم سے
 فرمایا کیا تم نہیں ڈرتے تم بعل کو پوجتے ہو اور اس کو
 چھوڑ بیٹھے ہو جو سب سے بڑھ کر بنانے والا ہے
 اس اللہ کو جو تمہارا اور تمہارے اگلے پھلے
 باپ داداؤں کا رب ہے۔ (الصفّات: ۱۳۲-۱۳۵)

بادشاہ اغاب اور ایلیاہ نبی کے درمیان ہوئے مکالمے اور بعل پرستی کے خلاف
 ان کی تبلیغ کا حال بنی اسرائیل کی تاریخ میں مفصل طور پر بیان کیا گیا ہے۔^۱ ایلیاہ نبی کے
 بارے میں یہودیوں میں ایسی روایات ملتی ہیں جو ہمارے یہاں حضرت خضر یا حضرت الیاس
 کے بارے میں مشہور ہیں۔^۲ یہی وجہ ہے کہ فریڈلینڈر (Friedlaender) نے لکھا
 ہے کہ مسلمانوں نے خضر کا تصور یہودیوں سے اخذ کیا ہے۔ لیکن حقیقت یہ ہے کہ یہودیوں
 کے معتقدات اور مسلمانوں کی روایات میں فرق ہے۔ بابل اور سیمیریائی کتبات سے بھی
 مسلمانوں کی روایات کی تائید ہوتی ہے۔

حیات ابدی کا تصور اگرچہ چاروں قوموں میں موجود ہے لیکن آب حیات کی
 روایت صرف یونانیوں اور مسلمانوں کے یہاں ملتی ہے۔ اہل بابل میں اگرچہ سمندر اور پانی
 کا ذکر ملتا ہے مگر حیات ابدی کا سبب اس جڑی کو بتایا گیا ہے جو جلیمش کو پانی میں ملی تھی۔
 قرآن حکیم میں حضرت خضر کی ابدی زندگی کے متعلق کوئی تصریح نہیں ہے، البتہ
 ایک صالح بندے کے بارے میں آیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے انھیں ایک مخصوص علم سے
 نوازا ہے چنانچہ جب حضرت موسیٰ علیہ السلام کو ان کے پاس جانے کا حکم ملا۔ تو حضرت موسیٰ
 نے ان کے پاس جا کر اس علم میں سے کچھ حصہ سکھانے کی درخواست کی انھوں نے جواب

^۱ Flavius Josephus, Antiquities of Jews, (Translated
 by William Whiston) London Book VIII Chap XIII PP. 243-247
^۲ The Jewish Encyclopaedia, New York London 1916, art
 "Elijah" vol V. 122-124.

دیا کہ آپ سے میرے افعال پر صبر نہ ہو سکے گا حضرت موسیٰ نے ساتھ بنا ہنسنے کا عزم ظاہر کیا لیکن جب اس صالح بندے نے اسی علم کی رہنمائی میں غریب ملاح کی سالم کشتی کا تختہ نکالا، ایک معصوم جان کو قتل کیا اور بغیر اجرت کے دیوار کھڑی کر دی تو حضرت موسیٰ ان تینوں چیزوں کی توجیہ نہ کر پائے اور اعتراض کیا۔ آخر میں ان تینوں چیزوں کی توجیہ بتا کر صالح بندے نے آپ کو رخصت کر دیا قرآن حکیم میں اس صالح بندے کا نام مذکور نہیں ہے مگر احادیث صحیحہ میں ان کا نام خضر آیا ہے، حضرت خضر اور حضرت موسیٰ کی ملاقات کی تفصیلات صحیح احادیث میں منقول ہیں۔

حضرت خضر علیہ السلام کی نبوت، رسالت، ولایت اور حیات ہونے کے بارے میں علماء اسلام کے یہاں اختلاف موجود ہے۔ صوفیاء کے ایک طبقہ کا خیال ہے کہ حضرت خضر ولی ہیں۔ امام قشیری (۳۷۶ھ - ۴۶۵ھ) کہتے ہیں کہ حضرت خضر نبی نہیں ولی ہیں۔ امام ماوردی (المتوفی ۵۰۰ھ) کا بیان ہے۔ کہا جاتا ہے کہ حضرت خضر نبی ہیں۔ بعض لوگ کہتے ہیں ولی ہیں اور ایک رائے یہ ہے کہ وہ فرشتوں میں سے ایک فرشتہ ہیں جو آدمیوں کی صورت اختیار کرتے ہیں۔ لیکن امام نووی کے نزدیک آخری قول جس میں حضرت خضر کو فرشتہ کہا گیا ہے غریب، ضعیف یا باطل ہے۔ ابو الخطاب بن دحیہ (۵۴۲ھ - ۶۳۳ھ) کا قول ہے کہ ہم نہیں جانتے وہ فرشتہ ہیں یا نبی یا بندہ صالح ہیں۔ اکثر علماء کی رائے یہ ہے کہ حضرت خضر نبی ہیں۔ امام غزالی (المتوفی ۵۰۵ھ) کا کہنا ہے کہ تمام اقوال میں خضر مرنی ہیں بلکہ بعض علماء کا قول ہے کہ حضرت خضر کی نبوت کا اعتقاد زندگی کے عقدہ کا پہلا حل ہے کیونکہ زندہ ان کے غیر نبی ہونے کو اس خیال کا ذریعہ بناتے

سورۃ الکہف : ۶۰ - ۸۲

۲ صبح بخاری۔ کتاب العلم، باب ما یستحب للعالم اذا سئل ای الناس اعلم، الجزء الاول ص ۴۱ - ۴۲، کتاب التفسیر سورۃ الکہف، الجزء السادس ص ۱۱۰ - ۱۱۴، صحیح مسلم، کتاب الفضائل، فضائل الخضر۔

۲۸۹ : ۲ الاصابہ

۲۸۹ : ۲ الاصابہ

۲۸۵ : ۲ الاصابہ، تہذیب الاسماء واللغات : ۱۷۷، حیاۃ الحيوان الکبریٰ : ۱ : ۲۸۵

تہذیب الاسماء واللغات : ۱۷۷، صحیح مسلم بشرح نووی، کتاب الفضائل، فضائل خضر، حیاۃ الحيوان الکبریٰ : ۱ : ۲۸۵

۲۸۹ : ۲ الاصابہ

ہیں کہ ولی نبی سے افضل ہوتا ہے جیسا کہ ان میں سے کسی کہنے والے نے کہا ہے۔

مقام النبوة فی برزخ فوئق الرسول ودون الولیؑ

امام نووی نے ان لوگوں کے قول کو ترجیح دی ہے جو کہتے ہیں کہ حضرت خضر نبی ہیں۔ ابن کثیر (۱۳۰۱ھ - ۷۷۴ھ) نے خضرؑ کی نبوت پر سورۃ کہف سے چار دلیلیں فراہم کی ہیں۔ بعض

علماء کا کہنا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے خضرؑ کی زبانی فرمایا ”وما فعلتہ عن امری“ اس کا مطلب

یہ ہے کہ انھوں نے یہ کام بہ حکم خدا انجام دیا۔ اس سے ثابت ہوتا ہے کہ ان پر وحی اتری

تھی۔ اسی وحی کے مطابق انھوں نے ایک لڑکے کو قتل کیا۔ اگر غیر نبی ہوتے تو انسان

کو قتل کرنے کے لیے وحی یا الہام پر عمل کرنا ان کے لیے ضروری نہ تھا اس لیے ان کی

نبوت کا انکار ممکن نہیں اور انکار کیسے ممکن ہو اس سے غیر نبی کا خیال سے زیادہ عالم ہونا لازم

آئے گا حدیث صحیح میں آیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے موسیٰؑ سے کہا ”بلی عبدنا خضر“ نیز نبی

غیر نبی کا تاج کس طرح ہو سکتا ہے۔ امام ابن حجر عسقلانی (۷۷۳ھ - ۸۵۲ھ) نے اسی لیے

کہا ہے کہ حضرت موسیٰؑ کے ساتھ ان کی جو باتیں ہوئیں وہ زیادہ تر اس شخص کے قول

کی درستی پر دلالت کرتی ہیں جو یہ کہتا ہے کہ وہ نبی تھے۔ مفسرین میں ابو حیان کہتے ہیں کہ

جہور کی رائے یہ ہے کہ وہ نبی ہیں۔ امام زرخشیری (۴۶۸ھ - ۵۳۸ھ) بھی اسی رائے کے

قائل ہیں۔ قریبی (المتوفی ۶۱۲ھ) اور علامہ آنوسی (المتوفی ۱۲۷۵ھ) بھی ان کی نبوت

کے قائل ہیں۔ صحیح رائے یہی معلوم ہوتی ہے کہ حضرت خضر نبی تھے البتہ حضرت عبد اللہ

بن عباس (۲۰ھ - ۶۸ھ) اور وہب بن منبہ کا قول ہے کہ وہ غیر مرسل نبی تھے۔

خضرؑ کی حیات کا مسئلہ بھی متنازع رہا ہے۔ محدثین کا ایک طبقہ ان کے حیات ہونے

۱۔ الاصابہ ۲: ۲۸۸

۲۔ قصص الانبیاء ۲: ۵۲۲ - ۵۲۳ البدایہ والنہایہ ۱: ۳۲۸

۳۔ الاصابہ ۲: ۲۹۰

۴۔ البدائع محمود الزرخشیری، الکشاف تاجہ ۲: ۳۱۹ - ۳۲۰ ۵۔ الزہر النفیس ۲۸: ۱۲۸ الجامع الکام القرآن ۱۱: ۲۹۰ روح المعانی ۱۵: ۳۲۰

۵۔ الاصابہ ۲: ۲۸۸ - ۲۸۹، بعض اہل کتاب کا کہنا ہے کہ حضرت خضرؑ ان کی طرف مبعوث تھے ابوالحسن ثانی

(المتوفی ۳۸۲ھ) اور علامہ ابن جوزی نے اس کی تائید کی ہے۔ الاصابہ ۲: ۲۸۸ - ۲۸۹ الزہر النفیس ۲۸: ۴۸

کا انکار کرتا ہے جبکہ اکثر علماء اور صوفیاء ان کے حیات ہونے کے قائل ہیں۔ احادیث میں خضرؑ کی حیات کا کوئی تذکرہ نہیں ہے اس سلسلہ میں جو احادیث بیان کی جاتی ہیں ان میں سے اکثر پر محدثین نے کلام کیا ہے۔ امام ابن حزم (۳۸۴ھ - ۴۵۶ھ) نے نظریہ حیات کو اسرائیلی افکار کے اثرات کا ثمرہ کہا ہے۔ امام ابن قیم (۶۹۱ھ - ۷۵۱ھ) کا کہنا ہے کہ وہ تمام احادیث جن میں حضرت خضرؑ کی حیات کا ذکر ہے سب کی سب جھوٹی ہیں۔ ان کی زندگی کے متعلق ایک بھی حدیث صحیح نہیں ہے۔ شیخ محمد الدین شیرازی (المتوفی ۱۲۱۴ھ) کا بیان ہے کہ خضرؑ الیاس علیہما السلام کی عمر اور اس کی طوالت کے باب میں کوئی حدیث صحیح نہیں ہے۔ ملا علی قاری (المتوفی ۱۰۱۴ھ) موضوعات کا ذکر کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ انھیں (موضوعات) میں سے وہ تمام احادیث جو حضرت خضرؑ اور ان کی زندگی سے متعلق ہیں سب کی سب جھوٹی ہیں۔ ان میں ایک حدیث بھی صحیح نہیں ہے۔ ابو الحسین ابن المنادی (المتوفی ۳۳۶ھ) کا کہنا ہے کہ خضرؑ کی بقا کے باب میں کوئی حدیث صحیح نہیں ہے۔

اس سے خضر علیہ السلام کی حیات کی یکسر نفی بھی نہیں ہوتی۔ صحابہ اور تابعین کے ساتھ خضرؑ کی ملاقات کے متعلق متعدد روایات منقول ہیں۔ ان میں سے اکثر پر محدثین نے کلام کیا ہے۔ علامہ ابن جوزی نے ”عجالة المنتظر فی شرح حال الخضر“ میں ان روایات کو اعتراض کا ہدف بنایا ہے مگر دوسرے محدثین کے نزدیک ان میں سے بعض روایات صحیح بھی ہیں۔

جو علماء حضرت خضرؑ کی حیات کے منکر ہیں۔ ان میں امام بخاری (۱۹۲ھ - ۲۵۶ھ) محدث ابراہیم حربی (۱۹۸ھ - ۲۸۵ھ) امام علی بن موسیٰ رضا (۱۵۶ھ - ۲۰۸ھ) ابو الحسن منادی، ابن حزم، ابن جوزی اور ابن قیم شامل ہیں۔ قاضی ابوبکر ابن العربی (المتوفی ۵۴۸ھ) کا بیان ہے کہ

۱۔ امام ابن حزم - افضل فی الملل والاعواء والنحل، دار المعرفۃ بیروت لبنان الطبعة الثانیة ۱۳۹۵ھ / ۱۹۷۵ء (المجلد الثانی) ص: ۱۳۰
 ۲۔ امام ابن قیم الجوزیری - المنار المنیفة تحقیق عبد القادر البوعندہ مکتبة المطبوعات الاسلامیة حلب الطبعة الثانیة ۱۴۰۲ھ / ۱۹۸۲ء ص: ۶۷
 ۳۔ شیخ محمد الدین شیرازی - سفر السعادة علی ہاشم کشف التمر، مطبع مصطفیٰ البابی النجفی واولادہ بمصر القاہرہ ۱۳۴۰ھ / ۱۹۵۱ء
 ۴۔ ملا علی قاری - الموضوعات البکیر، المطبع الرفیع المحبائی دہلی ۱۳۱۵ھ ص: ۹۶ - ۹۷
 ۵۔ حیات الحيوان الکبریٰ ۱: ۴۸۴۔

۶۔ حیات الحيوان الکبریٰ ۱: ۸۵، قصص الانبیاء ۲: ۵۳۳، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱۷۴۳، ۱۷۴۴،

حضرت خضر علیہ السلام نے پہلی صدی ہجری کے اختتام سے پہلے وفات پائی۔ امام بخاری سے حضرت خضر کے زندہ ہونے کے متعلق سوال کیا گیا تو انھوں نے جواب دیا ”ایسا کس طرح ممکن ہے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے تو فرمایا ہے۔

لَا يَبْقَى عَلَى رَأْسِ مِئَةِ سَنَةٍ مَن
 هُوَ الْيَوْمَ عَلَى ظَهْرِ الْأَرْضِ أَحَدٌ
 صدی کے خاتمہ پر ان میں سے کوئی باقی
 نہیں بچے گا جو اس وقت زمین پر موجود ہیں۔

امام ابراہیم حربی سے بھی منقول ہے کہ خضرؑ وفات پا چکے ہیں۔ ابو الحسین بن المداوی، علی بن موسیٰ الرضا، ابوعلی بن القرا، الحنبلی (المتوفی ۲۵۸ھ)، ابو طاہر بن العباد، ابو الفضل بن ناصر، ابو بکر بن محمد بن الحسین النقاش (۲۶۶ھ - ۳۵۱ھ) بھی حضرت خضر کی وفات کے قائل ہیں۔ علامہ ابن جوزی نے کہا ہے کہ خضر کے زندہ نہ ہونے پر چار چیزیں دلالت کرتی ہیں (۱) قرآن (ب) سنت (ج) اجماع محققین (د) عقل۔ انھوں نے قرآن کی آیت وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ قَبْلَكَ الْخُلْدَ..... الخ، متفق علیہ حدیث اَرَأَيْكُمْ يَلْتَكُمُ هَٰذَا فَإِنْ عَلَى رَأْسِ مِئَةِ سَنَةٍ مِنْهَا لَا يَبْقَى عَلَى ظَهْرِ الْأَرْضِ مَن هُوَ الْيَوْمَ (علیہا) احد اور مسلم کی حدیث ”مَا مِنْ نَفْسٍ مَنفُوسَةٍ يَأْتِي عَلَيْهَا مِئَةُ سَنَةٍ وَهِيَ يَوْمٌ مَّذْهَبٌ“ سے استشہاد کیا ہے۔ اجماع محققین میں انھوں نے امام بخاری، امام علی بن موسیٰ رضا، امام ابراہیم حربی اور دوسرے علماء کے متعلق لکھا ہے کہ ان سب نے حضرت خضر کے زندہ ہونے سے انکار کیا ہے۔ اس کے علاوہ انھوں نے دس عقلی دلیلوں سے بھی خضر کی حیات کے تصور کو مسترد کیا ہے۔ ابوحیان کا بیان ہے کہ جمہور کی رائے یہ ہے کہ وہ وفات پا چکے ہیں۔ امام ابن قیم کا کہنا ہے کہ کئی ائمہ سے یہی سوال کیا گیا تو انھوں نے جواب میں قرآن مجید کی یہ آیت پڑھی:

وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ
 الْخُلْدَ أَفَآنَ مَتَّ فَمِمْ
 الْحَاكِدُونَ (الانبیاء: ۳۷)
 ہم نے آپ سے پہلے کسی بشر کو دائمی
 زندگی نہیں دی۔ اگر آپ وفات پائیں کیا
 یہ لوگ ہمیشہ رہیں گے۔

۱۔ حیات الحيوان الكبرى ۱: ۸۴ ۲۔ النار المنيف ۶۸ ۳۔ ایضاً ۶۷

۴۔ الزہر النفر ص ۸۶، ۸۷ ۵۔ النار المنيف ص ۶۹-۷۰

۶۔ الزہر النفر ۸۵ ۷۔ النار المنيف ص ۶۸

امام ابن تیمیہ (۶۶۱-۷۲۸ھ) سے عام طور پر یہی نقل کیا جاتا ہے کہ وہ حیات خضر کے منکر ہیں۔ لیکن ان سے ایسی رائے بھی منقول ہے جس میں خضر کی وفات کے قائلین کی دلیل پر گرفت کی گئی ہے۔

علماء کی اکثریت کا خیال ہے کہ حضرت خضر زندہ ہیں۔ صحیح مسلم میں ایک حدیث ہے کہ دجال مدینہ منورہ سے متصل ایک مقام پر پہنچے گا تو ایک صالح انسان اس کے پاس جا کر کہے گا ”میں گواہی دیتا ہوں کہ تم وہی دجال ہو جس کی خبر ہم کو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے دی ہے“ دجال لوگوں سے کہے گا کہ اگر میں اس شخص کو تمہارے سامنے قتل کر دوں تو کیا تم میرے معاملے میں شک کر دو گے۔ لوگ جواب دیں گے ”نہیں“ اس کے بعد دجال اسے قتل کرے گا پھر اسے دوبارہ زندہ کرے گا۔ زندہ ہونے کے بعد صالح انسان کہے گا قسم اللہ کی اب تو مجھے تمہارے بارے میں زیادہ یقین ہوا کہ تم ہی دجال ہو۔ پس دجال اسے قتل کرنے کا ارادہ کرے گا مگر وہ قابو نہیں پائے گا۔ حدیث کے راوی ابراہیم بن سفیان کا کہنا ہے کہ یہ صالح انسان خضر علیہ السلام ہوں گے۔ صحیح مسلم کے شارح امام نووی کا بیان ہے کہ اس حدیث سے حضرت خضر علیہ السلام کا حیات ہونا ظاہر ہے۔ امام غزالی کہتے ہیں کہ تمام اقوال کے مطابق خضر علیہ السلام معمر ہی ہیں اور لوگوں کی آنکھوں سے پوشیدہ ہیں۔ شیخ ابن الصلاح (۵۷۷-۶۶۳ھ) کا کہنا ہے کہ جمہور علماء اور صاحبین کے نزدیک وہ (خضر) زندہ ہیں۔ عام لوگ بھی انھیں کے ہم رائے ہیں صرف

۱۔ شیخ الاسلام امام ابن تیمیہ۔ مجموع فتاویٰ، جمع و ترتیب عبدالرحمن بن محمد بن قاسم العاصمی الجندی، المکتبۃ الاسلامیہ، ۲۷: ۱۰۰۔

۲۔ مجموع فتاویٰ ۴: ۳۳۷-۳۴۰۔

۳۔ صحیح مسلم بشرح نووی، کتاب الفتن باب ذکر الدجال، تہذیب الاسماء واللغات ۱: ۱۷۷۔

۴۔ صحیح مسلم بشرح نووی، کتاب الفتن باب ذکر الدجال، تہذیب الاسماء واللغات ۱: ۱۷۷، تاریخ الخلفاء ۱: ۱۲۱۔

۵۔ صحیح مسلم بشرح نووی، کتاب الفتن باب ذکر الدجال، تہذیب الاسماء واللغات ۱: ۱۷۷۔

۶۔ قصص الانبیاء المسمی بالاولیاء ص ۲۲۱

بعض محدثین کو اس سے انکار ہے۔ امام نووی کا بیان ہے کہ جہور علماء کی رائے ہے کہ وہ ہمارے درمیان زندہ ہیں اور یہ رائے صوفیہ، صلحاء اور عرفاء کے نزدیک متفق علیہ ہے۔ خطر کو دیکھنے ان سے ملاقات کرنے، سوال و جواب کرنے اور پاک اور متبرک مقامات پر ان کی موجودگی کے بارے میں ان کی حکایات اتنی زیادہ اور مشہور ہیں کہ انھیں نہ شمار کیا جاسکتا ہے اور نہ چھپایا ہی جاسکتا ہے۔

صوفیہ کے یہاں عام خیال یہ ہے کہ حضرت خضر بقید حیات ہیں۔ شیخ عبداللہ بن اسعد یافعی (المتوفی ۶۶۴ھ) کا عقیدہ تھا کہ خضر زندہ ہیں۔ ان کے سامنے امام بخاری اور ابراہیم حربی کے انکار کا ذکر کیا گیا تو غضبناک ہو کر بولے مجھے اس شخص پر غصہ آتا ہے جو یہ کہتا ہے کہ ان کی وفات ہوئی ہے۔ ایک بڑے بزرگ کا کہنا ہے کہ جبل کی انتہا یہ ہے کہ کوئی شخص خضر اور الیاس کے وجود کا منکر ہو۔ مرآۃ الاسرار کے مصنف نے بھی الیاس اور خضر علیہما السلام کے وجود کے انکار کو جبل کی انتہا کہا ہے۔

حضرت خضر علیہ السلام کی حیات اور وفات کی تائید میں فریقین نے جو دلائل دئے ہیں ان کا بغور جائزہ لینے پر معلوم ہوتا ہے کہ ان کی حیات کے منکرین کے دلائل میں وزن نہیں ہے۔ انھوں نے قرآن حکیم کی آیت ”وما جعلنا للبشر من قبلك الخلد ا فان مت فہم الخلدون“ سے استدلال کیا ہے لیکن یہ استدلال درست نہیں ہے آیت کریمہ میں عام انسانوں کے بقائے دوام کی نفی کی گئی ہے۔ معلوم ہے کہ حضرت عیسیٰ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے پہلے مسیح کی گئی تھی۔ لیکن اللہ تعالیٰ نے ان کی موت موخر کر کے انھیں آسمان پر اٹھا لیا جس طرح آیت کریمہ سے حضرت عیسیٰ کی موت پر دلیل لانا صحیح نہیں ہے اسی طرح حضرت خضر یا حضرت الیاس کی موت پر استدلال کرنا درست نہیں ہے۔

۱۔ ابن الصلاح - فتاویٰ ابن الصلاح ۱۰، القاہرہ ۲۸، تہذیب الاسماء واللغات ۱: ۱۷۷، صحیح مسلم بشرح

نووی کتاب الفضائل، فضائل الخضر، حیات الحیوان الکبریٰ ۱: ۲۸۴

۲۔ تہذیب الاسماء واللغات ۱: ۱۷۷-۱۷۸

۳۔ الزہرہ النفر ص ۱۶۱

۴۔ مرآۃ الاسرار ۱: ۳۵

۲۹

۵۔ رسالہ ابداییہ ص ۲۸

اسلامی ادبیات میں خضر

ہے۔ احادیث رسولؐ میں سے منکرین حیات متفق علیہ حدیث ”فان علی راس مئة سنة لا یبقی علی ظہر الارض ممن ھو الیوم (علیہا) احد“ اور مسلم میں اسی مضمون کی حدیث ”ما من نفس منقوسة یا قی علیہا مئة سنة وھی یومئذ حیة“ سے استشہاد کیا ہے۔ مگر یہ استدلال بھی کمزور ہے۔ ممکن ہے حضرت خضرؑ اس وقت زمین پر نہیں سمندر یا دریا میں کسی کشتی پر رہے ہوں گے۔ صحیحین کی روایات میں دجال اور جساسہ کا ذکر بالتفصیل موجود ہے۔ دونوں عہد نبویؐ میں موجود تھے اور آج تک زندہ ہیں جب ان کی موت پر ان احادیث سے استدلال نہیں کیا جاتا تو حضرت خضرؑ کی موت پر ان سے استدلال کرنا کیسے درست ہے۔ ہماری اس رائے کی تائید خود امام ابن تیمیہؒ کے ایک فتویٰ سے بھی ہوتی ہے۔ علامہ ابن جوزیؒ نے حضرت خضرؑ کی حیات کے انکار میں جو دس عقلی دلیلیں دی ہیں ان میں بھی کوئی جان نہیں ہے۔ پھر حضرت خضرؑ سے بے شمار لوگوں کی ملاقات کے واقعات صحیح طریقوں سے منقول ہیں انھیں روایت یا درایت کے کسی اصول سے رد نہیں کیا جاسکتا۔ خود کبار محدثین نے کثرت طرق کے ساتھ انھیں نقل کیا ہے ان دلائل کی روشنی میں حضرت خضرؑ کا حیات ہونا اقرب الی الصواب معلوم ہوتا ہے۔

تصوف میں حضرت خضرؑ کا مقام و مرتبہ کسی سے پوشیدہ نہیں ہے صوفیہ کو ہر دور میں ان کی ذات سے دلچسپی یا ان کی تلاش و جستجو رہی ہے یہی وجہ ہے کہ صوفیہ کی کتابوں میں کسی نہ کسی صورت میں ان کا ذکر آتا ہے۔ ان کے بارے میں کتب تصوف میں جو تفصیلات آتی ہیں وہ ایک بحث طلب موضوع ہیں۔ لیکن موضوع کی مناسبت سے صوفیہ کے افکار و واقعات کا ذکر ضروری ہے۔

شیخ محمد بن الدین ابن عربیؒ کا بیان ہے کہ حضرت خضرؑ کا تعلق اولیاء اللہ کے اس طبقہ سے ہے جو ”مفردان“ کہلاتا ہے۔ بعثت سے پہلے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا تعلق بھی ”مفردان“ سے تھا۔ ابدال کی طرح چونکہ حضرت خضرؑ بھی عام لوگوں سے اوجھل رہتے ہیں اس لیے انھیں ”رئیس الابدال“ کہا جاتا ہے۔ بعض صوفیہ انھیں ”نقیب الاولیاء“ کہتے ہیں صوفیہ

۱۔ مجموعہ فتاویٰ ۲: ۳۳۹ - ۳۴۰

۲۔ محمد داراشکوہ۔ سفینۃ الاولیاء مطبعہ نوکلشور کا پورہ بار دوم ۱۹۰۰ء ص ۵۵

۳۔ امام غزالی۔ احیاء علوم الدین۔ مکتبہ مصطفیٰ البانی الخلیفہ الاولیاء مصر القاسمہ ۱۳۵۸ھ ۱۹۳۹ء ۱: ۲۷۰-۳

کے بقول ان کے ساتھ بڑی عمر کے دس بزرگ ہوتے ہیں۔ یہ لوگ حضرت خضر کی خدمت کرتے ہیں۔ خاص طور پر بیماری میں ان کا بہت خیال رکھتے ہیں۔

صوفیہ کے بیان کے مطابق حضرت خضر لوگوں کی تعلیم و تادیب کے لیے مقرر ہیں۔ اس سلسلہ میں مولانا یعقوب چرنی کہتے ہیں کہ ابتدائے حال میں میرے دل میں حصول تعلیم کے لیے سفر کا شوق پیدا ہوا لیکن اسباب میسر نہ تھے چنانچہ میں متوجہ ہوا تو خواب میں خواجہ خضر کو فرماتے ہوئے سنا کہ حصول علم کے لیے نکلو جہاں اور جب حاجت پیش آئے مجھے یاد کرنا میں نے یہی کیا بعد میں مجھے تجربہ سے معلوم ہوا کہ یہ خواب رضائی تھا۔ شیخ عبدالوہاب شرانی (۸۹۹ھ - ۹۹۳ھ) کا کہنا ہے کہ حضرت خضر مشائخ سے حالت بیداری میں ملاقات کرتے ہیں اور مریدوں کو خواب میں آکر تصوف کی تعلیم دیتے ہیں کیونکہ وہ لوگ حالت بیداری میں خضر کے دیدار کی تاب نہیں لاسکتے۔ حضرت خضر سے ملاقات کے لیے ضروری ہے کہ صوفی کل کے لیے کوئی خیر اٹھانہ رکھے۔

تصوف کی کتابوں میں حضرت خضر سے ملاقات کا شرف حاصل کرنے کے لیے مخصوص عبادات کا ذکر بھی ملتا ہے۔ شیخ نظام الدین اولیاء (۶۴۵ھ - ۷۲۵ھ) نے اس مقصد کے حصول کے لیے ایک خاص نماز ”صلوۃ الخضر“ کا ذکر کیا ہے۔ دس رکعت پر مشتمل صلوۃ الخضر پانچ سلاموں کے ساتھ ظہر کی نماز کے بعد پڑھی جاتی ہے۔ اس میں قرآن مجید کی آخری دس سورتوں کی قرأت کی جاتی ہے۔ شیخ کا کہنا ہے کہ جو شخص اس نماز کو پابندی کے ساتھ ادا کرتا رہے گا اس کی ملاقات حضرت خضر کے ساتھ ضرور ہوگی۔

= شاہ ولی اللہ دہلوی - النوادر مشمولہ المسلسلات مکتبہ مجویہ سہارنپور ۱۳۸۸ھ / ۱۹۶۵ء ص ۵۰

۱۔ رسالہ ابدالیہ ص ۲۹

۲۔ رسالہ ابدالیہ ص ۲۵ - ۲۹

۳۔ شیخ عبدالوہاب شرانی - تنبیہ المفترین المطبوعۃ المینیہ مصر ۱۳۱۱ھ / ۱۳۲۲ء ص ۵۴

۴۔ تنبیہ المفترین ص ۵۴۔

۵۔ امیر حسن علسجری - فوائد القواد مطبع نوکلشور لکھنؤ بارچہارم ۱۳۲۶ھ / ۱۹۰۷ء ص ۲۱

۶۔ فوائد القواد ص ۲۱۔

شیخ قطب الدین بختیار کاکی (۵۸۳-۶۴۴ھ) کے آبائی قصبہ اوش کی ایک غیر آباد مسجد کے بارے میں مشہور تھا کہ اس میں جو کوئی ایک مخصوص دوکانہ ادا کرتا ہے اس کی ملاقات حضرت خضر سے ہوتی ہے۔ چنانچہ شیخ قطب الدین بختیار کاکی نے ماہ رمضان کی ایک رات اس مسجد میں دو رکعت نماز پڑھی اور اس کے بعد مسجد کے منارے پر جسے ہفت منارہ کہتے تھے ہفت دعا (ایک خاص دعا) پڑھی۔ اسی رات انھیں اس مسجد میں حضرت خضر کے پیچھے نماز تراویح پڑھنے کا شرف حاصل ہوا۔

حضرت خضر کے ساتھ صوفیہ کی ملاقاتوں کا تذکرہ ادب تصوف میں عام ہے۔ بہت سے بزرگوں کے متعلق کہا جاتا ہے کہ انھیں حضرت خضر سے ملاقات کا شرف حاصل تھا۔ بعض صوفیہ نے ان سے خرقہ طریقت پایا ہے اور بعض کو مخصوص اوراد و وظائف بھی ملے۔ شیخ محمد بن علی المعروف بہ حکیم ترمذی (المتوفی ۳۲۰ھ) کے بارے میں ان کے مرید شیخ ابوبکر وراق (المتوفی ۳۵۸ھ) بیان کرتے ہیں کہ حضرت خضر ہر اتوار کو ان سے ملنے آیا کرتے تھے۔ دونوں میں تبادلہ خیال ہوتا تھا اور دونوں ایک دوسرے کا حال پوچھتے تھے۔ شیخ ابوبکر کتانی (المتوفی ۳۲۲ھ) کے بارے میں مشہور ہے کہ وہ حضرت خضر کے مصاحبین میں سے تھے۔ بعض بزرگوں کے بارے میں آیا ہے کہ انھوں نے خرقہ طریقت حضرت خضر سے پایا ہے۔ شیخ محی الدین ابن عربی کو بھی حضرت خضر سے خرقہ طریقت ملا تھا۔ بعض بزرگوں سے منقول ہے کہ انھوں نے اوراد و وظائف کی تعلیم حضرت خضر سے پائی ہے مثلاً شیخ ابراہیم التیمی (المتوفی ۹۲۱ھ) کو حضرت خضر نے مسجات عشر (ایک مخصوص تسبیح) کی تلقین کی اور آخر میں کہا کہ مجھے رسول اللہ صلی اللہ

سے فوائد افواذ ۱۲۳، سید محمد بنی مبارک علوی کرمانی۔ سیر الاولیاء اسلام آباد / لاہور ۱۳۹۵ھ ۱۹۷۵ء ص ۵۱

سے سیر الاولیاء ص ۷۱

سے شیخ ابوالحسن علی بن عثمانی الجلالی البجوری۔ کشف المحجوب اسلام آباد ۱۹۷۵ء ص ۱۲۹، سفینۃ الاولیاء ہندیل تذکرہ حکیم ترمذی

سے سفینۃ الاولیاء ص ۱۴۱ J.S. Trimingham - The Sufi orders in

Islam, Oxford University Press 1973 P.P. 42, 63, 114, 262, 279

سے مولانا عبد الرحمن جامی، لغت الانس، مطبع نوکشتورکینور ۱۸۹۳ء ص ۳۵۴، سفینۃ الاولیاء ص ۷۴

علیہ وسلم نے اس کی تعلیم دی ہے۔ شیخ ابراہیم بن ادہم (المتوفی ۲۴۹ھ) کو حضرت خضر نے اسم اعظم سکھایا اور چند نصیحتیں کیں۔ ایک اور بزرگ کا بیان ہے کہ طریقہ شاذلیہ کے اذکار و اوراد انھیں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سے بذریعہ خضر ملے جبکہ دولوں ان کے سامنے مشکل ہوئے تھے۔

صوفیہ کے یہاں حضرت خضر کی شناخت کا مسئلہ چنداں دشوار نہیں ہے بعض بزرگ انھیں دیکھتے ہی پہچان لیتے ہیں۔ شیخ عبدالقادر جیلانی (۱۱۶۶ھ-۱۲۰۶ھ) ایک روز منبر پر علوم و معارف بیان کر رہے تھے کہ وہاں سے حضرت خضر گزرے۔ انھیں دیکھ کر شیخ جیلانی نے کہا ”اے اسرائیلی آؤ اور ایک محمدی کا کلام سن لو“ بعض عارفین نے ان کی شناخت کی نشانی یہ بتائی ہے کہ ان کے ہاتھ کی بیچ والی انگلی دوسرے لوگوں کی انگلی کی طرح لمبی نہیں بلکہ انگشت شہادت کے برابر ہے۔ ایک اور رائے یہ ہے کہ ان کے دائیں ہاتھ کے انگوٹھے میں ہڈی نہیں ہے چنانچہ مصافحہ کرتے وقت جو لوگ ملاقاتی کا انگوٹھا دیتے ہیں وہ حضرت خضر کی شناخت کے لیے ایسا کرتے ہیں۔

حدیث و تصوف کی کتابوں میں حضرت خضر کے خد و حال اور ان کے اخلاق و عادات کے بارے میں جو تفصیلات ملتی ہیں۔ ان کے مطابق حضرت خضر دراز قامت، کبیر بامت اور باریک سر ہیں۔ سر اور داڑھی کے بال سفید ہیں۔ ان کے جسم کی ہڈیاں بڑی بڑی شانے چوڑے اور سینہ کشادہ ہے۔ ایک اور روایت کے مطابق حضرت خضر بلند قامت امر دوش، سبزی مائل، دراز مو، تنگ عارض، کشادہ ابرو، ہاتھ پاؤں

۱۔ احیاء علوم الدین ۳: ۳۴۶، شیخ عبدالرؤف المناوی، الکواکب الدرر فی تہذیب جمود حسن ربیع مصر ۱۳۵۶ھ ۱۹۳۸ء ۴۲: ۱

۲۔ الکواکب الدرر ۱: ۱۴۴، کشف المحجوب ص ۹۷

۳۔ ابو محمد عبدالاحد۔ اوراد الصوفیہ، خلافت بریں مہی ۱۶-۱۷

۴۔ شیخ محمد دافع ثانی۔ المنتخبات من المکتوبات مکتوبہ استیعول ترکی ۱۹۷۵ء ۱۵۱، بعض علماء کے نزدیک شیخ جیلانی کا یہ کلام حضرت خضر کے اسرائیلی ہونے کی دلیل ہے لیکن یہ رائے محل عمل نظر ہے کیونکہ موسیٰ بنی اسرائیل کی طرف مبعوث تھے اور حضرت خضر ان کے قبیلین میں سے نہیں تھے۔ دیکھئے مجموع فتاویٰ ۱۱: ۷۵، ۷۷، عبداللہ بن شاذلی کا قول ہے کہ خضر اولاد فارس سے اور امیاس بنی اسرائیل سے ہیں۔ دیکھئے قصص الانبیاء المسما بالمرسل ص ۲۷، تاریخ الطبری ۱: ۲۰۲، الکامل فی التاریخ ۱۰: ۱۹۰

۵۔ رسالہ ابراہیم ص ۲۹

۶۔ الاصابہ ۲: ۳۱۱

قد رے سخت، نرم خو، غمزہ لبسام، کم التفات، سبک گام، کوتاہ جامہ، کہنہ دستار، درشت جامہ، بے تکلف اور بے رعونت ہیں۔ اچانک نمودار ہوتے ہیں معلوم نہیں ہوتا کہاں سے آئے اس طرح غائب ہوتے ہیں کہ پتہ نہیں چلتا کہاں گئے۔ ان کا لباس ایک ازار اور ایک چادر ہے جو کبھی بوسیدہ نہیں ہوتے بلکہ ایک روایت کے مطابق وہ محرم کی طرح دھوئے کپڑوں میں ملبوس ہوتے ہیں۔

صوفیہ کا بیان ہے کہ حضرت خضر بازار میں گھوم کر کوئی چیز خریدتے ہیں اور پھر اسے بیچتے ہیں۔ وہ دالوں کے بھیس میں ہوتے ہیں اور دلالی کر کے اجرت لیتے ہیں۔ ایک بیان میں کہا گیا ہے کہ حضرت خضر بیت المقدس میں باب الرحۃ اور باب الاسباط کے درمیان رہتے ہیں۔ بخارا کے مشائخ کا بیان ہے کہ ماہ رجب کی پہلی جمود کو حضرت خضر بخارا میں ہوتے ہیں۔ اس خوشی میں بخارا اور سمرقند والے اس دن تہوار مناتے ہیں ایک دوسرے سے ملاقات کرتے ہیں اور اس امید میں ایک دوسرے سے مصافحہ کرتے ہیں تاکہ حضرت خضر کو پا سیکھ سکیں۔ مولانا یعقوب چرنی کے بقول حضرت خضر شریعت محمدی صلی اللہ علیہ وسلم پر عمل پیرا ہیں نیز ان کے مطابق حضرت خضر و حضرت الیاس جملہ اولیاء غیب و شہادت اہل سنت والجماعت کے مذہب پر ہیں۔ شہداء الاسرار میں تصوف کی ایک مشہور کتاب عروہ کے حوالہ سے آیا ہے کہ اس زمانہ میں (۱۲۷۲ھ جب عروہ لکھی جا رہی تھی) حضرت خضر، قطب اور ابدال امام شافعی کے مسلک کے مطابق نماز ادا کرتے تھے۔ شیخ مجدد الف ثانی (۱۵۰۰-۱۲۰۰ھ) نے ایک مرتبہ حضرت خضر سے پوچھا کہ کیا آپ امام شافعی (۱۵۰-۲۰۰ھ) کے مذہب کے موافق نماز ادا کرتے ہیں انھوں نے جواب دیا کہ ہم شریعت کے ساتھ نہیں ہیں لیکن چونکہ قطب مار کے کام ہمارے ذمہ ہیں اور قطب مار امام شافعی کے مذہب پر ہے اس لیے ہم اس کے پیچھے

سید مظفر علی شاہ - جواہر غیبی ، مطبع نوکلشور ۱۸۹۶ء ص ۵۲

۱۲۹۱ھ الاصابہ ۲: ۳۱۱

۱۲۹۱ھ الکواکب الدریہ ۲۳۹: ۱

۱۳۵۰ھ رسالہ ابدالیہ ص ۳۳، مرآۃ الاسرار ۱: ۳۵

۱۳۳۵ھ رسالہ ابدالیہ ص ۳۳

۱۳۴۰ھ رسالہ ابدالیہ ص ۳۳-۳۴

۱۲۱: ۱ تاریخ انجمن

۱۳۳۰ھ مجدد الف ثانی - مکتوبات امام ربانی - کراچی / استنبول ۱۳۹۰ھ مکتوبہ ۱: ۵۳۲، ۵۳۳

امام شافعی کے مذہب کے مطابق نماز ادا کرتے ہیں۔
ادب تصوف میں حضرت خضر کے اخلاق و عادات کے بارے میں اور بھی تفصیلاً
ملتی ہیں جنہیں بخوف طوالت اس وقت نظر انداز کیا جاتا ہے۔

خلاصہ کے طور پر کہا جاسکتا ہے کہ حضرت خضر کے معرنبی اور بقیہ حیات ہونے کے
حق میں مضبوط دلائل ہیں۔ آپ کو حضرت موسیٰ کی امت میں شامل ماننا ضروری نہیں کیوں کہ
بنی اسرائیل سے آپ کا تعلق ثابت نہیں۔ سورہ کہف میں ان کے واقعہ سے یہ دلیل
بھی نہیں لائی جاسکتی کہ کوئی شخص انبیاء کی لائی ہوئی شریعت سے بے نیاز ہو سکتا ہے۔
یوں بھی حضرت موسیٰ کی بعثت بنی اسرائیل کے لیے خاص تھی لہذا حضرت خضر کے
لیے ان کا پیروکار ہونا ضروری نہ تھا۔ جبکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی بعثت قیامت
تک کے لیے تمام انسانوں اور جنوں کے لیے عام ہے۔ حضرت خضر بھی اس سے مستثنیٰ نہیں
ہیں۔ ہمارے اس قول کی تائید اس سے بھی ہوتی ہے کہ بعض صوفیہ نے انھیں مسلک شافعی
کا پیروکار بتایا ہے۔ اسی طرح آب حیات یا چشمہ حیوان کے تصور کو بھی شاعری کہہ کر رد
نہیں کیا جاسکتا بلکہ مفسرین، محدثین، مورخین کی ایک جماعت اور صوفیہ نے اسے ایک
امر واقعہ کی حیثیت سے تسلیم کیا ہے۔ بحث کے آخر میں یہ بتانا ضروری معلوم ہوتا ہے کہ
حضرت خضر کی وفات یا حیات کا مسئلہ ایمانیات یا عقائد سے کوئی تعلق نہیں رکھتا ایمان
و عقیدہ کی اساس محکمت پر ہوتی ہے۔ قرآن و سنت میں جناب خضر کی حیات یا وفات کے
متعلق ایسی کوئی خبر نہیں ہے جسے محکمت کے درجہ میں رکھا جاسکتا ہے۔

سہ مجدد الف ثانی۔ مکتوبات امام ربانی۔ کراچی / استنبول ۱۹۶۶ء مکتوب ۲۸۲ : ۱ ۵۳۲ : ۵۳۲۰

عہد نبوی کے غزوات و سرائیا

ڈاکٹر رؤفہ اقبال صاحبہ نے اس تصنیف میں اسلام کے نظریہ جہاد پر اسلامی موقف
کی بے لاگ ترجمانی کی ہے اور اس پر کیے جانے والے اعتراضات کا مسکت اور مدلل جواب دیا ہے۔
۱۹ صفحہ کی طباعت۔ صفحات ۲۴۷ قیمت ۲۵ روپے
ملنے کا پتا: ادارہ تحقیق و تصنیف اسلامی۔ پان والی کوٹھی۔ دودھ پور۔ علی گڑھ ۲۰۲۰۲۰